

Irena Turnau

„Słownik nazw ubiorów używanych w Polsce od średniowiecza do początku XIX wieku” – źródła i koncepcja

I. Stan badań. II. Źródła. III. Założenia słownika. 1. Wybór haseł. Kryteria chronologiczne i tematyczne. 2. Etymologia. 3. Oboczności, przeddźwięki, warianty słotwórcze

I. Stan badań

Najstarszy i zarazem jedyny polski słownik ubiorów został opracowany przez Łukasza Gołębiowskiego, członka Królewskiego Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydano go w 1830 i wznowiono w 1861 roku. Autor korzystał z bogatych materiałów rękopiśmiennych i drukowanych, w tym z niewydanego jeszcze w tym czasie „Opisu obyczajów” Jędrzeja Kitowicza, i opracował 772 hasła¹. Była to praca pionierska, także w literaturze europejskiej, i korzystały z niej całe pokolenia polskich specjalistów.

W ciągu z górą 40 lat badań nad historią polskiej odzieży planowałam ułożenie wielokrotnie obszerniejszego słownika nazw ubiorów i surowców, z jakich je wytwarzano, a więc tkanin, innych wyrobów włókienniczych i skór. Przygotowywany obecnie słownik obejmie blisko cztery tysiące haseł. Treść co najmniej jednej trzeciej z nich wypełnią wyniki moich badań, po części już wcześniej publikowane². Przedstawiając założenia tego przedsięwzięcia, a także związane z jego realizacją problemy merytoryczne i warsztatowe, liczę na dyskusję, która pomoże finalizowanemu już dziełu nadać możliwie najdoskonalszy kształt ostateczny.

W zestawieniu obszernej kartoteki haseł pomocą podstawową były też dwa najnowsze opracowania: słownik nazw ubiorów Marii Borejszo i słownik terminologiczny włókiennictwa Marty Michałowskiej³. Książka Marii Borejszo zawiera objaśnienie 945 staropolskich

¹ Ł. Gołębiowski, *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych sposobem dykcjonarza ułożone i opisane*, Warszawa 1830.

² I. Turnau, *Problematyka słownika staropolskiej terminologii narzędzi i wytworów materialnych na przykładzie haseł włókienniczych, skórniczych i odzieżowych*, „Kw.HKM”, R. XVIII, 1970, nr 4, s. 685–707; J. Bartyś, I. Turnau, *Materiały do historii odzieży ludowej południowo-wschodniej Wielkopolski – wstęp i słownik* opracowała I. Turnau, Wrocław 1959, s. 144–156; *Zarys historii włókiennictwa na ziemiach polskich do końca XVIII wieku*, red. J. Kamińska, I. Turnau, Wrocław 1966, Słownik, s. 647–672; I. Turnau, *Odzież mieszczaństwa warszawskiego w XVIII wieku*, Wrocław 1967, Indeks rzeczowy, s. 384–394; *też*, *Skórnictwo odzieżowe w Polsce XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1975; *też*, *Garbarstwo na ziemiach polskich w XVI–XVIII w.*, Wrocław 1975 – w dwóch ostatnich książkach dane o terminologii polskich wyrobów skórniczych i wyprawianych skór; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. S. Kozakiewicz, Warszawa 1976 – przy współpracy kilku autorów opracowałam około tysiąca haseł odzieżowych, włókienniczych i skórniczych; *Z dziejów rzemiosła warszawskiego*, red. B. Grochulska, W. Pruss, Warszawa 1983, I. Turnau, *Słownik terminów używanych w źródłach*, s. 274–285; I. Turnau, *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991 – słownik 311 haseł (s. 187–200) opracowałam na podstawie wyników kwerendy archiwalnej, którą prowadziłam przez ponad 35 lat. Zebrałam ok. 1950 spisów mienia szlacheckiego, ok. 2900 mieszczańskie i ponad 200 chłopskie, pochodzących z XVI–XVIII w.

³ M. Borejszo, *Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600*, Poznań 1990; M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa*, Warszawa 1995.

nazw ubiorów, dodatków do nich, ozdób i uzbrojenia, pochodzących z XIV–XVI wieku. Autorka stawia sobie cele odmienne niż badacz dziejów ubioru. Pisze: „W badaniach językoznawczych desygnaty, tj. konkretne przedmioty, elementy rzeczywistości mogą nas interesować jedynie pośrednio, główną zaś uwagę trzeba skupić na warstwie językowej, która w sposób mniej lub bardziej wierny kreśli nam obraz istniejącego świata”⁴. Tymczasem historia kultury materialnej interesują przede wszystkim owe konkretne przedmioty. Stąd korzystając z pracy M. Borejszo starałam się dotrzeć do wskazanych przez nią źródeł drukowanych, poszukując tam wskazówek ułatwiających dokładniejszą charakterystykę poszczególnych części ubioru. Staranne ustalenia etymologiczne autorki dotyczące tak trudnego okresu różnorodnych wpływów językowych również bardzo mi pomogły. Gdyby nie istniał ten słownik, być może nie zdecydowałabym się na uwzględnienie w mojej pracy nazw używanych w XIV–XV wieku.

Wydawnictwem, na które czekałam, był także opracowywany przez kilkanaście lat słownik Marty Michałowskiej. Dała ona dojrzałe pod względem technicznym definicje znacznej liczby staropolskich tkanin odzieżowych, a także wyrobów pasamonicznych, dzianin, haftów i koronek. Czerpałam obficie z tych informacji i tylko niewielką liczbę nowych nazw udało mi się wydobyć ze źródeł. Nasze prace należałoby wykorzystywać równolegle. W słowniku ubiorów podają tylko elementarne informacje techniczne; bliższych informacji należy poszukiwać w słowniku włókienniczym M. Michałowskiej.

Na pozostały dorobek słownikowy składają się: niezbyt obszerne z reguły zestawienia hasel, na ogół uzupełniające większe opracowania, objaśnienia nazw niektórych ubiorów zawarte w tekście artykułów czy większych monografi i wreszcie edycje źródłowe, przede wszystkim inwentarzy ruchomości, zazwyczaj opatrzone objaśnieniami w indeksach rzeczowych. Wspomnieć należy także o popularnonaukowym słowniku mody Elli i Andrzeja Banachów⁵. Informacje zawarte w tym wydawnictwie należy traktować z największą ostrożnością, gdyż znaczna ich część jest nieściśła lub zgoła błędna. Poza tym autorzy nieraz spolszczali terminy dotyczące mody paryskiej z XVII i XVIII wieku. Moje badania nie potwierdzają używania takich nazw w polskich źródłach⁶. W porządku alfabetycznym ułożone zostały informacje o tkaninach staroruskich zebrane przez Andrzeja Poppego⁷.

Wśród słowników uzupełniających opracowania syntetyczne najwcześniej wydany był słowniczek nazw tkanin wschodnich Tadeusza Mańkowskiego⁸. Ważnym krokiem w ustaleniu terminologii zarówno polskiej jak europejskiej kostiumologii jest słownik 460 hasel zawarty w podręczniku Marii Gutkowskiej-Rychlewskiej. Autorka czerpała informacje z bogatego zasobu źródeł drukowanych i z krakowskich rękopiśmiennych inwentarzy ruchomości⁹. Uzbrojenie w słowniku terminologicznym sztuk pięknych opracował Zdzisław Żygulski jun. Przygotowana przez niego wraz z Henrykiem Wieleckim monografia polskiego munduru wojskowego zawiera zestawienie 112 obszerne objaśnionych hasel¹⁰. Etymologia nazw tkanin i ubiorów pochodzenia wschodniego znalazła objaśnienie w artykułach Tadeusza Majdy i Aliny Barbary Mrozowskiej¹¹. Nazewnictwem staropolskim z zakresu złotnictwa zajmował się także Stanisław Życiński¹².

⁴ M. Borejszo, op. cit., s. 5.

⁵ E. i A. Banach, *Słownik mody*, Warszawa 1962.

⁶ Tamże, np. słowa *braguette, godet, guimpe*.

⁷ A. Poppe, *Materiały do dziejów tkaniny staroruskiej. Terminologia źródeł pisanych*, Wrocław 1965.

⁸ T. Mańkowski, *Sztuka islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Kraków 1935, słownik: s. 117–124.

⁹ M. Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, Wrocław 1968, słownik: s. 860–876.

¹⁰ Z. Żygulski jun., H. Wielecki, *Polski mundur wojskowy*, Kraków 1988, słownik: s. 411–417.

¹¹ T. Majda, *Nazwy tkanin wschodniego pochodzenia w języku polskim*, „Kw.HKM”, R. XXXVIII, 1986, nr 3, s. 498–503; A.B. Mrozowska, *Nazwy ubiorów wschodniego pochodzenia w języku polskim*, tamże, s. 505–515.

¹² S. Życiński, *Nazewnictwo staropolskie z zakresu złotnictwa i sztuk pokrewnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 14, Studia Historyczne, nr 1, 1987, s. 67–77; tenże, *Materiały archiwalne do nazewnictwa staropolskiego z zakresu złotnictwa i sztuk pokrewnych*, „Szczecińskie Studia Historyczne”, nr 7, 1993, s. 169–188.

Z ważniejszych opracowań przynoszących ustalenia niektórych nazw notowanych w inwentarzach ruchomości należy wymienić wydany najwcześniej *Zmierzch sławetnych* Jana Pachonńskiego, oparty na materiałach krakowskich¹³. Można też wspomnieć o książce Magdaleny Bartkiewicz po części poświęconej historii odzieży mieszczańskiej¹⁴. Znacznie większe zainteresowanie zagadnieniami słownikowymi wykazała Krystyna Turska, objaśniając w książce o ubiorze dworskim 56 nazw strojów i dodatków noszonych w Polsce w XIV i XV wieku¹⁵. Wiele nowych objaśnień przyniosły opracowania Andrzeja Pośpiecha i Jadwigi Szyposz¹⁶. Podstawą pierwszych były wielkopolskie inwentarze ruchomości z XVII w., drugiego – źródła małopolskie z tego samego okresu.

Trzecim typem wydawnictw zawierających informacje o znaczeniu nazw poszczególnych ubiorów są edycje źródeł – przede wszystkim inwentarzy ruchomości. Bardzo nieliczne z XIV–XV w. wlicza w swej pracy Maria Borejszo¹⁷. Z czasów późniejszych, o czym niżej, wydawano całe zespoły akt wraz z objaśnieniami słownikowymi w indeksach lub przypisach.

Pisząc o stanie polskich badań słownikowych należy wspomnieć o podobnych wydawnictwach zagranicznych. Nie są one zbyt liczne. Wydany w 1951 r. słownik Maurice Leloir'a napisany został przez malarza i jego najmocniejszą stroną stanowią ilustracje, podczas gdy definicje ubiorów wzbudzają uzasadnione zastrzeżenia. Obszerniejszy słownik przygotowywany przez Madeleine Boucher nie ukazał się i można korzystać tylko z indeksu do podręcznika jej męża¹⁸. Pożyteczny jest słownik ubioru angielskiego, najnowsze zaś opracowanie austriackiego badacza H. Kühnela doczekało się krytycznej recenzji¹⁹. O licznych słownikach włókienniczych pisałam w innym artykule²⁰. Niewielki słownik V. Klejna objaśnia tylko cudzoziemskie tkaniny używane w Rosji do końca XVIII wieku²¹. Żadne z tych wydawnictw liczbą haseł nie dorównuje przygotowywanemu przez mnie słownikowi. Wyjątkowe bogactwo nazewnictwa używanego w Polsce wynika z różnorodnych wpływów kulturowych oddziaływujących na kraje środkowej i wschodniej Europy. Obok zmieniającej się mody zachodniej (burgundzkiej, włoskiej, hiszpańskiej, holenderskiej, francuskiej, angielskiej) na tamtejsze ubiory wpływały też stroje wschodnie. Równocześnie kraje te ukształtowały rodzime ubiory narodowe.

II. Źródła

Wieloletnie doświadczenia w zakresie objaśniania nazw różnych części ubiorów i dodatków do nich doprowadziły mnie do wniosku o podstawowej w tym procesie roli opisów inwentarzowych i w ogóle wszelkich spisów ruchomości, wraz z rachunkami. Często wartość

¹³ J. Pachonński, *Zmierzch sławetnych. Z życia mieszczan w Krakowie w XVII i XVIII wieku*, Kraków 1956.

¹⁴ M. Bartkiewicz, *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Wrocław 1974. Błędne ustalenia terminologiczne autorki wytknęłam w recenzji: „Biuletyn Historii Sztuki”, R. XXXVII, 1975, nr 2, s. 182–184.

¹⁵ K. Turska, *Ubiór dworski w Polsce w dobie pierwszych Jagiellonów*, Wrocław 1987, słowniczek: s. 230–233.

¹⁶ A. Pośpiech, *Miejsce ubioru w wielkopolskich pośmiertnych inwentarzach szlacheckich XVII wieku*, „Kw.HKM”, R. XXXIV, 1986, nr 3, s. 433–439; tenże, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Studia i materiały z historii kultury materialnej, t. LXIV, Warszawa 1992; J. Szyposz, *Odzież szlachty w świetle inwentarzy ruchomości zawartych w aktach grodzkich i ziemskich województwa krakowskiego z lat 1645–1670*, „Kw.HKM”, R. XXIX, nr 3, s. 349–374; tejsze, *Przemiany odzieży szlachty Małopolski zachodniej w XVII wieku*, tamże, R. XXXIV, nr 3, s. 451–475.

¹⁷ M. Borejszo, op. cit., s. 198–203.

¹⁸ M. Leloir, *Dictionnaire du costume et de ses accessoires, des armes et des étoffes des origines à nos jours*, Paris 1951; F. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l'antiquité à nos jours*, Paris 1965.

¹⁹ C. Willett Cunningham, P. Cunningham, Ch. Beard, *A Dictionary of English Costume*, London 1960; *Bilderwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Von Alten Orient bis zum ausgehenden Mittelalter*, red. H. Kühnel, Stuttgart 1992, rec. Z. Żygulskiego jun.: „Kw.HKM”, R. XL, 1992, nr 4, s. 573–576.

²⁰ I. Turnau, *Problematyka słownika...*, s. 685–707.

²¹ V. Klejn, *Inozemnye tkani, bytovavšie v Rossii do XVIII veka i ich terminologija*, „Sbornik Orużejnoj Palaty”, 1925, s. 11–72.

opisywanych przedmiotów określali fachowcy—rzemieślnicy. Zwłaszcza krawcy nieraz szczegółowo opisywali przedmiot, jego krój, barwę, rodzaj surowca; dokonane przez nich oszacowanie wartości przedmiotu wskazywało na stopień jego zużycia. Wyniki własnej szerokiej kwerendy w inwentarzach ruchomości z XVI–XVIII w. podałam w książce wydanej przed kilku laty²². Większe zespoły mieszczkańskich i chłopskich inwentarzy ruchomości opublikowano dla Poznania, Kalisza i mniejszych miast południowo-wschodniej Wielkopolski²³. Brak publikacji inwentarzy ruchomości szlacheckich, rozproszonych w księgach grodzkich i ziemskich²⁴. Opublikowano jedynie nieliczne magnackie i dworskie spisy ruchomości. Przynoszą one nieraz jakiś nowy, mniej używany termin, określający ubiór czy ozdobę.

Dotychczasowi badacze znacznie chętniej jednak niż z inwentarzy korzystali z nieporównanie łatwiej dostępnych drukowanych tekstów literackich. Nazwy ubiorów pojawiają się najczęściej w pismach satyryków obyczajowych, politycznych, rzadziej w poezji; od XVIII w. także w pierwszych powieściach. We wszystkich tych tekstach ubiory przedstawiane były z wyraźnym zabarwieniem uczuciowym, w krytycznym lub pochwalnym tonie. Informacje te nadają się doskonale do ubarwiania popularnych opracowań historyków staropolskich obyczajów. Jednakże historyk ubiorów, a zwłaszcza redaktor słownika, musi odnosić się do nich z największą ostrożnością. Użyte określenia bywają niekiedy nawet wynikiem słowotwórstwa literatów, zwłaszcza satyryków. Ich przekręcenia bywają bardziej wymyślne aniżeli przeszłyśnienia czy błędy ortograficzne miejskich pisarzy inwentarzy ruchomości. Obowiązkiem historyka jest ich staranne notowanie, ale nie bezkrytyczne korzystanie z tych barwnych opisów.

III. Założenia słownika

1. Wybór hasel. Kryteria chronologiczne i tematyczne

Słownik gromadzi nazwy używane, pojawiające się od średniowiecza do początku XIX wieku. Cezury chronologiczne nie mogą być jednak całkiem precyzyjne. Część objaśnianych określeń jest w użyciu do dnia dzisiejszego, jakkolwiek nie zawsze w tym samym znaczeniu. Maria Borejsza stwierdza, że około 25–30% staropolskich nazw ubiorów sprzed XVII w. przetrwało w polszczyźnie do naszego stulecia²⁵. O ile więc można uzyskać jedynie nieliczne nazwy zanotowane przed XIV w., o tyle granica zakończenia objaśniania terminów odzieżowych w XIX w. nie może rysować się tak ostro. To stulecie przyniosło znaczne wzbogacenie terminologii, zwłaszcza akcesoriów zmiennej mody. Nie badano prawie spisów odzieży z ksiąg notarialnych ani terminów z coraz liczniejszych czasopism poświęconych głównie przemianom mody zachodniej. Nie jest więc możliwe dość precyzyjne określenie proveniencji ubiorów, wraz z ich krojem, dodatkami i użytkowaniem w różnych warstwach społecznych. Dokonać tego można tylko dla wcześniejszego okresu, jakkolwiek dalsze poszukiwania w źródłach pisanych mogą uzupełnić również te ustalenia.

Ubiór polski miejski ulegał w XIX w. coraz silniejszemu wpływom ujednocicanej stopniowo mody europejskiej. Zmienne formy odzieży są dobrze zbadane w literaturze zachodniej, przede wszystkim dzięki bogatej bazie muzealnej. Dopiero badania źródłowe pozwoliłyby

²² I. Turnau, *Ubiór narodowy...*, s. 184–186.

²³ *Inwentarze mieszczkańskie z lat 1528–1635 z ksiąg miejskich Poznania*, wyd. S. Nawrocki, J. Wiśtock, Poznań 1961; *Inwentarze mieszczkańskie z wieku XVIII z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania*, wyd. J. Burszta, C. Łuczak, t. 1: 1700–1758, Poznań 1962, t. 2: 1759–1793, Poznań 1965; *Inwentarze majątkowe mieszkańców Kalisza*, wyd. W. Rusiński, „Rocznik Kaliski”, t. 7, 1974, s. 191–322; A. Sucheni-Grabowska, H. Weiss, *Materiały do dziejów kultury materialnej chłopów w województwie sieradzkim i ziemi wieluńskiej w XVI wieku*, Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, t. 1, 1957, s. 311–371; J. Bartyś, I. Turnau, *Materiały...*

²⁴ Wyjątek stanowi praca S. Małgorzaty Borkowskiej OSB, *Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XVII i XVIII wieku*, Kraków 1984.

²⁵ M. Borejsza, op. cit., s. 217.

opisać odrębności ubioru Polaków oraz proces stopniowego zanikania narodowych elementów stroju. Również w stuleciu XIX, po uwłaszczeniu chłopów, zaczęły się kształtować ludowe, świąteczne stroje regionalne. Ich bogata terminologia gwarowa, podobnie jak starannie opracowane słownictwo tkackie²⁶, nie wchodzi w zakres moich zainteresowań. Natomiast obszerny słownik terminologii staropolskiej mógłby być w przyszłości pożyteczny dla ustalenia proveniencji niektórych określeń.

Nie zrezygnowałam z prezentacji precyzyjnych, publikowanych w innych polskich słownikach, definicji takich typowych dla XIX w. sposobów modelowania sukien damskich jak krynolina czy tiurniura, lub podstawowych części odzieży męskiej. Chodzi o niewielką liczbę szeroko rozpowszechnionych nazw. Ich definicje ułatwiają pracę kostiumologom-praktykom oraz lekturę – czytelnikom licznych powieści pochodzących z tego stulecia. Podaję także nazwy różnych okresów rozwoju mody zachodniej, sięgających nawet pierwszej połowy XX wieku. Nie powiększy to znacznie objętości słownika, a będzie pożyteczne dla jego czytelników.

W zestawie haseł staram się uwzględnić wszelkie tkaniny odzieżowe używane w Polsce do początku XIX wieku. Podaję elementarne wiadomości o technice ich wykonania i zastosowaniu w ubiorach. To samo dotyczy pasamonów, koronek, dzianin czy filców. Omawiam również nazwy skór – zwykłych i futerkowych. Używano ich także do szycia części odzieży – żupanów, spodni, gorsetów. Uwzględniam wreszcie nazwy ubiorów używanych w starożytności objaśnione w *Słowniku terminologicznym sztuk pięknych*. Chodzi tylko o kilkanaście haseł, zaś czytelnik słownika ubiorów może tych określeń oczekiwać. Z tego samego powodu objaśniłam nazwy klejnotów i kamieni szlachetnych używanych od średniowiecza do XIX wieku. Przyjęłam przede wszystkim definicje z cytowanego wyżej słownika. Ważne było także precyzyjne objaśnienie staropolskich nazw barw i ich licznych odcieni. Wreszcie omawiam niektóre nazwy ubiorów z krajów środkowej i wschodniej Europy, o ile są one wzmiankowane w polskich spisach ruchomości.

Osobnym zagadnieniem jest zróżnicowanie nazw odzieży używanej w różnych częściach Rzeczypospolitej. Udało mi się zanotować i choćby w przybliżeniu objaśnić szereg nazw znanych tylko w Krakowskiem, w Wielkopolsce, na Pomorzu i na ziemiach wschodnich²⁷. Dalsze badania tej problematyki powinny zainteresować autorów monografii regionalnych, wykorzystujących miejscowe źródła pisane.

2. Etymologia

Pochodzenie nazw polskich ubiorów wzbudziło zainteresowanie specjalistów już w XIX stuleciu. Aleksander Brückner, a za nim inni badacze twierdzili, że brak jest wyrazów rodzimych wśród nazw ubiorów staropolskich. Sumienna analiza językoznawcza Marii Borejszo wykazała, że „prawie połowa analizowanych wyrazów ma przejrzystą budowę słowotwórczą, a więc dla formacji tych można wskazać w okresie staropolskim odpowiednie podstawy słowotwórcze. Są to derywaty utworzone w języku polskim od wyrazów rodzimych i zapożyczonych”²⁸. W wiekach XVII i XVIII zjawisko to wyraźnie się nasila w związku z wykształceniem się nowych form ubioru narodowego, a także spolszczaniem różnych

²⁶ B. Falińska, *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, t. 1–2, Wrocław 1974–1977.

²⁷ Wyjątkowym źródłem jest tu obszerny inwentarz mienia domowego Magdaleny Szumanowej, z 1706 roku. Gdańska mieszcza, pochodząca z zamożnej rodziny krakowskiej, pozostawiła spis odzieży i klejnotów zawierający wiele nazw regionalnych z Krakowa i Gdańska – *Gdański inwentarz mienia domowego Magdaleny Szumanowej z 1706 roku*, wyd. A.R. Chodyński, H. Dwilewicz, Wrocław 1984. Warianty polskich terminów odzieżowych związanych z litewską wymową można znaleźć w pracach O. Hedemana: *Historia powiatu brasławskiego*, Wilno 1930, *Diśna i Druja. Magdeburskie miasta*, Wilno 1934, *Testamenty brasławsko-dziśnieńskie XVII–XVIII wieku*, Wilno 1935. Piszę o tym w: I. Turnau, *Odzież w krajach bałtyckich w XVI–XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. LIII–LV, 1992–1995, s. 2–3.

²⁸ M. Borejszo, op. cit., s. 74–75.

nazw pochodzących z mody zachodnioeuropejskiej i wschodniej. Niektóre z nich przekształcano do tego stopnia, że trudno ustalić ich pochodzenie.

Maria Borejszo zbadała dokładnie zapożyczenia nazw ubiorów z różnych języków w okresie od XIV do XVI wieku. Najliczniejsze są zapożyczenia niemieckie, następnie łacińskie, orientalne, czeskie, ruskie, węgierskie, włoskie i francuskie²⁹. Z powodu rozwojowej bliskości i pokrewieństwa języków polskiego i czeskiego trudno było nieraz rozstrzygnąć, czy badane wyrazy są bohemizmami, czy formacją rodzimą. Autorka decydowała głównie na podstawie cech fonetycznych czechizmów, przyznając, że zapożyczenia wyrazowe są mniej pewne³⁰. Ponieważ cechy fonetyczne trudno rozpoznać w źródłach pisanych, nieraz wahałam się, czy powtarzać jej przypuszczenia co do etymologii niektórych nazw, gdy miały one pochodzić z języka czeskiego. Problem ten przestaje być istotny w okresie późniejszym, gdy języki te znacznie się od siebie oddalają. W stuleciach XVII–XVIII ogromnie wzrasta liczba zapożyczeń francuskich w związku z wpływami tej mody zwłaszcza w ubiorze kobiecym. Małe znaczenie ma już wpływ włoski, poza nazwami importowanych stale tkanin jedwabnych; podobnie słabną wpływy mody hiszpańskiej na ubiór dworski. Dopiero pod koniec XVIII w. pojawiają się zapożyczenia angielskie. Natomiast w XVII w. liczne są zapożyczenia z języków orientalnych – głównie tureckie i tatarskie. Zapożyczenia te uznawano dotąd niesłusznie za dowód rosnących wpływów wschodnich w ubiorze narodowym. Tymczasem strój ten zaczął się kształtować w XVI w. i krojem znacznie się różni od wschodniego³¹. Ogromne były też modyfikacje znaczeniowe wyrazów wędrujących z Turcji przez Chorwację i Węgry, w każdym kraju środkowej i wschodniej Europy oznaczających inny ubiór. Szczególnie charakterystyczny jest przykład kontusza³². Także zapożyczenia z języka niemieckiego były znaczne. Moda zachodnia wędrowała do nas przez kraje niemieckie. W XVII i XVIII w. Rzeczpospolita była terenem przemarszu różnych obcych wojsk. Wzory zachodnie upowszechniały też dwory: królewski i magnackie. Nazwy wędrowały swobodnie i nieraz podają w słowniku do czterech znaczeń jednego słowa o trudnym do rozwikłania pochodzeniu. Używano też starych nazw na oznaczenie ubioru nowego, odmiennego pod względem kroju i zastosowania. Nieraz więc lepiej nie podawać etymologii aniżeli mnożyć dyskusyjne przypuszczenia. Wbrew opiniom dawnych badaczy rodzime słowotwórstwo w dziedzinie mody było wyjątkowo inwencyjne.

3. *Oboczności, przeddzwięki, warianty słowotwórcze*

Problem, w jakim stopniu obok terminów hasłowych umieszczać wyrazy synonimiczne i wszelkie oboczności wynikające niekiedy z różnic w wymowie lub z pomyłek miejskich pisarzy, jest szczególnie dyskusyjny. Słownik Marii Borejszo skrętnie zaznacza wszystkie najdrobniejsze zmiany pisowni, osobno klasyfikując jako terminy hasłowe zdrobnienia i zgrubienia nazwy, np. koszula, kasuła, kazuła, kosula; osobno – koszulka, kosulka, kozulka; odrębnie – koszuleczka i zgrubienie – koszulsko³³. W swojej pracy rezygnując z odrębnego objaśniania wariantów zdrobnieniowych i zgrubieniowych nazwy, umieszczając je obok siebie przy terminach hasłowych. Trudniejsza jest sprawa wariantów fonetycznych, jak b-p, i-j, l-ł, s-sz, u-ó. Trzeba starannie notować oboczne formy hasła, gdy występują one w innych częściach słownika. Można by natomiast wprowadzić pewne ograniczenia, o ile hasła te, wraz z obocznościami, występują w jednym szyku alfabetycznym.

* * *

²⁹ Tamże, s. 77–99.

³⁰ Tamże, s. 99.

³¹ I. Turnau, *Ubiór narodowy...*

³² I. Turnau, *History of Dress in Central and Eastern Europe from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, Warszawa 1991, s. 162.

³³ M. Borejszo, op. cit., s. 99.

Słownik ten ma informować o znaczeniu słowa, okresie stosowania danej formy ubioru oraz przypuszczalnej etymologii nazwy. To właśnie różni słownik przygotowany przez historyka odzieży od dzieł językoznawców. Również w żadnym ze słowników kostiumologicznych nie podaje się nawet etymologii danego terminu; chodzi jedynie o znaczenie hasła, opis wyglądu i kroju ubioru oraz jego użytkowania w historii mody.

Przygotowywany słownik przeznaczony jest dla szerokiego kręgu odbiorców o różnym stopniu przygotowania. Objasniając nazwy, staram się w tym samym stopniu zaspokoić potrzeby kostiumologów scenicznych, kinowych i telewizyjnych, co historyków objaśniających terminy znajdujące w źródłach. Chciałabym, aby mógł on być czytany także przez zwykłych ludzi o zamiłowaniu filologicznym, ceniących bogactwo naszego języka. Gdy idzie o liczbę objaśnianych haseł, będzie ich ponad cztery tysiące. Treść i poziom ilustracji będą zależały od możliwości wydawniczych. Najważniejsze będzie zilustrowanie kroju podstawowych części używanej odzieży.

Adres Autorki:

Prof. dr hab. Irena Turnau

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Al. Solidarności 105

00-140 Warszawa

“DICTIONARY OF THE CLOTHES VOCABULARY USED
IN POLAND SINCE THE MIDDLE AGES TILL THE BEGINNINGS
OF THE SIXTH CENTURY” – SOURCES AND CONCEPTS

The article presents the state of studies on Polish vocabulary of clothes. The first, basic work in this field giving explanations of 772 entries was published in 1830. Only in the recent years further publications appeared: the linguistic dictionary of the names of clothes since the Middle Ages till the end of the XVIth century and the terminological dictionary of textile. The dictionary being prepared presently by the author is supplemented with the explanation of the clothing fabrics, other textile products and the sorts of common leathers and furs. The source basis has been constituted by the literary texts and archival materials – mainly the catalogues of movables. The author made use of over 5 thousand of such lists dating from the XVIth–XVIIIth century.

In the article the principles of the dictionary were presented, that is the problems of choice of the entries explained, of chronological and topical limits of the work. Approximately 4 thousand of entries have already been compiled. They include explanation of the meanings of particular terms in a given epoch. They also contain information about the variety of terms used in different regions of Poland. Finally, they bring data concerning borrowings from foreign languages. At the beginning the most numerous were Latin, German and oriental borrowings, later – the ones coming from Italian, French and English.

Translated by
Anna Moszyńska